
TÁJÉKOZÓDÁS

HASKÓ KATALIN

A francia politikatudományról

MEGKÉSETTSÉG VAGY ÚTKERESÉS?

A köztudatban két előítélet él a francia politikatudományról, az egyik a politikatudomány „megkésettségére”, a másik „egyoldalúságára” vonatkozik. Természetesen mindkét megjegyzés kifejez valamit azokból a történeti és strukturális eredetű problémákból, amelyekkel a francia politikatudomány még ma is viaskodik. Ugyanakkor leegyszerűsítő és felületes értékelést nyújt számunkra, amely eltakarja a francia politikatudománynak az egyes területeken nyújtott és nemzetközileg is jegyzett teljesítményeit. Annál is inkább, mivel az „előítéletek” születéséért maguk a francia tudományelemzők és intellektuelek is „felelősek”, akik — megörökölvén a francia szellemi és politikai elit 20. századi traumáit, azokat a félelmeket és bizonytalanságokat, amelyek a kibontakozó európai gazdasági és politikai modernizációtól való lemaradás aggodalmából táplálkoznak — a tudomány tényleges teljesítményeit is türelmetlenül és elégedetlenül szemlélik.

Írásomban kísérletet teszek arra, hogy — bizonyos távolságtartással tekintve ezekre az önértékelésekre — felrajzoljam a francia politikaelmélet, politikatudomány néhány főbb sajátosságát.

A FRANCIA POLITIKATUDOMÁNY KEZDETEI

Franciaországban a „politikatudomány” a 20. század első harmadában csak névlegesen létezett. Nem jöttek létre a diszciplína professzionalizálásának sem elméleti keretei, sem intézményesített formái. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a politikatudománynak voltak elszigetelt és egyéni teljesítményekben manifesztálódott udományos előzményei, hivatkozási pontjai. Igen jelentős és messzire visszanyúló tradícióval rendelkezik például a politikai irodalom és a politikai filozófia (Bodin, Montesquieu, Rousseau, Tocqueville). Mindennek ellenére a tudománytörténet a társadalomtudományok 19. századi elhatárolódásának folyamatában elsősorban a szociológia megszületését és körvonalazódását tartja számon, s a történettudomány eredményeit értékeli. Az okokat kutatva egyikként mindenekelőtt a francia ipari társadalom és a politikai intézményrendszer — már Saint-Simonnál is primer problémaként kezelt — konfliktusos viszonyát kell említenünk. Többek között erre vezethető vissza, hogy az előtérbe került kérdések — mint a modernizáció, a társadalom, állam és egyén viszonya, valamint a társadalmi egyenlőtlenség átfogó problémája — inkább pozitivistikus és „technokratikus”, mintsem „politológus” értelmezéseket kaptak (elég itt Auguste Comte és John Stuart Mill ellentétére utalnunk). A modern társadalom integrációja pedig elsősorban az új, pozitivistikus tudomány és az ennek alapján megújított autoritások segítségével ment végbe.

Az egyetemek irodalmi fakultásain megjelenő és integrálódó szociológia ebben a minőségében vívta ki autonómiáját. A társadalomtudományokon belül kialakult új munkamegosztásban a politikatudomány művelése a „szomszéd tudományokra”¹, mindenekelőtt az államtudományokkal foglalkozó alkotmányjogra, a jogtudósokra maradt. Ez utóbbiak viszont elsődlegesen a politikai intézmények, a növekvő számú alkotmányok jogi normáinak elemzésére és vizsgálatára koncentráltak. És ha ez a fejlemény nem is tekinthető kizárólagosan franciának, nem hagyható figyelmen kívül, hogy a francia nemzet kialakulásának monarchikus és centralizáló-etatizáló tradíciója következtében a politikai intézményeket felülről, az alkotmányok és jogszabályok segítségével alakították ki, s a működő politikai szisztéma legfontosabb elemét a jogi szabályozás jelentette.²

Ilyen körülmények között Franciaországra más országoknál is érvényesebb az az állítás, hogy a politikatudomány a múlt században legfeljebb egyfajta határtudományként jelenhetett meg, amely ebben a minőségében nem igényelt önálló és saját ismeretet. Hiányzott még az a „társadalmi megbízás”, amelynek alapján a politikával foglalkozó tudomány más területeket a maga ellenőrzése alá vonó centrummá válhatott volna.

A francia politikatudomány végül is — az angolszász országokhoz viszonyítva — későn, a második világháború után intézményesült, illetve ekkor nyerte el a diszciplína autonóm és elismert kereteit. Ez a tény,

valamint az, hogy kialakulásakor a politikatudomány más tudomány-szakokkal szemben gyengébben tudta a maga episztemológiai érdekeit képviselni, máig meghatározó érvennyel befolyásolja e tudományág értelmezését, képviselését és tartalmait.

Az eddig elmondottaknak csak látszólag mond ellent az a tény, hogy Párizsban a Saint-Guillaume utcában már 1872-ben létre hozták a Politikai Tudományok Szabadiskoláját (*École Libre des Sciences Politiques*), amely nevében is hordozta a politikatudományra való képzés elismerését. Valójában azonban az intézmény főleg a magasan kvalifikált funkcionáriusok felkészítésére szolgált, illetve — ahogy a liberálisok által inspirált alapító, Emile Bautmy mondta³ — az intelligenciának azt a középosztályát akarta létrehozni, amely „hiányzik a francia társadalomból”, s amely „nélkülözhetetlen a társadalom fejlődése szempontjából” (Favre 1989:48). Programja olyan politikai kultúra kialakítására irányult, amely liberális és „erkölcsös”, s lehetővé teszi mind a spekulatív, mind a tapasztalati tudás elmélyítését anélkül, hogy kifejezetten politikusokat vagy politikatudományi specialistákat képezne.⁴ Az iskola oktatói közgazdászok, jogászok és történészek voltak, a politikatudomány pedig elsősorban practicista módszereket, politizálásra való készségek kialakítását jelentette, amihez enciklopédikus tudás elsajátítása kapcsolódott. Legfőbb jelentősége abban állt, hogy megtette az első lépést a politikatudomány legitimálásához, az alkotmány-jog korlátain való túllépéshez, legalábbis annyiban, hogy sikerrel ismertette el a politikusokat és az állami hivatalnokokat a közösség legitim tagjaiként.

Bautmy iskolájában a politikával foglalkozók két csoportját különböztette meg. Egyikhez a „polgárokat” és az „értelmiséget” sorolta, a másikhoz a „tudósok” és a „politikusok” tartoztak. Ezen belül az értelmiség és az állampolgár a politika nem specialista művelőit jelentette, míg a tudós és a politikus egyformán specialistának számított. Ennek megfelelően Bautmy az elsajátítandó ismeretanyagot is spekulatív és tapasztalati tudományokra osztotta fel. E felosztással függött össze, hogy a sikeres politikusok később nagyobb nehézség nélkül válhattak a politikatudomány professzoraivá⁵, míg az ellenkező eset (bár nem volt példa nélküli) kevésbé jelentett járható utat (Favre 1981: 100). Egyébként az intézményen belül a politikatudomány tárgya és határai precízek voltak, nagyjából az állam kormányzásának módjaira és a közintézmények működésének tanulmányozására terjedtek ki.

Bautmy iskolája azonban nem helyettesíthette a hiányzó intézményi kereteket, amelyeknek még a 20. század első harmadában sem jöttek létre az alapjai. Hiányoztak az alapvető infrastrukturális létesítmények, a tényleges tudományos műhelyek, a tudománynak nem volt folyóirata, kézikönyve, s nem kapott helyet az egyetemeken oktató tananyagok között.

E tekintetben csak a háború után újraéledő politikai és tudományos élet hozott bizonyos változásokat. 1945-ben Párizsban a Szabadiskola

örököséként létrehozzák a Politikai Tanulmányok Intézetét (*Institut d'Études Politiques* — I.E.P.), amely rövidesen követésre talál Aix-en-Provence-ban, Bordeaux-ban, Grenoble-ban, Lyonban, Strasbourgban és Toulouse-ban is. Az oktatás anyaga azonban szinte változatlan, túlságosan „széles”, különösen, ha a másutt már klasszifikálódó oktatás tematikájával vetjük össze. Bizonyos specializálódás azonban elkezdődik, az említett iskolák a történelmi, társadalomföldrajzi, közgazdaságtani, jogi tantárgyak mellett, illetve keretében a hazai társadalmi viszonyok és a nemzetközi kapcsolatok oktatásában kitérnek konkrétabb politikatudományi fogalmakra is.

A képzésben 1954 és 1968 között fordulat következik be azzal, hogy a jogi fakultásokon egy országos program alapján fokozatosan egységesítik és szisztematizálják a politikatudományi oktatást, amely ettől kezdve az alkotmányos jog, a politikai intézmények, bevezetés a politikai szociológiába, a politikatudomány módszerei tantárgyak mellett a politikai eszmék történetét is az elsajátítandó ismeretanyag részévé teszi. Ebben a periódusban indul el a politikatudományi specializáció, egyelőre posztgraduális formában, biztosítván (egyéves utótanulmányokkal) a tudományos fokozatok elnyerését. A továbbképzés keretében doktori téziseket nyújthattak be a résztvevők.

Tényleges áttörést 1968 hozott az egyetemek autonómiájának kivívásával, amelynek köszönhetően lehetővé vált, hogy a politikatudomány végre elfoglalja az egyetemi oktatáson belül a maga legitim helyét. Az 1970-es években a tudományos fokozatok megszerzésének szabályozása mellett kidolgozták az egyetemi fokozatok különböző formáit, új intézményeket állítottak fel, szervezett kutatásokat indítottak, tudományos konferenciák sora következett, megteremtve végre a politikatudomány egyetemi presztízsét, s ezzel behoztak valamit a más tudományokhoz képesti lemaradásból. Az 1980-as évek végéig az egyetemek tanszékein kívül (ahol kb. 15 tudós team dolgozik 5-6 kutatóval) a politikatudománynak még mindig csak 6 jelentős kutatóintézete működik, ezek egy része is kifejezetten a kormányzás kutatására orientálódik. Az arányokat jelzik, hogy az országos kutatási központban (*Centre National de la Recherche Scientifique* — C.N.R.S.)⁶ ma is fele annyi politológus dolgozik mint szociológus, s az e tudományban kinevezett professzorok száma mintegy negyede a közjogi professzorok számának (Leca 1991: 338). Mindebből adódik, hogy a politikatudomány kutatói még ma is — a két világháború közötti helyzethez hasonlóan — egymástól elszigetelten dolgoznak, különböző jogi vagy történelmi, szociológiai tanszékeken vannak alkalmazásban, számukra óriási lehetőség az olyan egyetemre jutás is, amely ilyen jellegű kutatási centrummal rendelkezik, illetve amely megfelelő kulturális közeget biztosít.

Ami az infrastrukturális bázist illeti, 1949-től működik a Francia Politikatudományi Társaság (*Association Française de Science Politique* — A.F.S.P.), amely már létrejöttékor jelentős számú kutatót fogott egybe, igaz, egyúttal centralizálva is a kutatási témákat, miközben a „politikatudomány francia piaca nagyjából laza és decentralizált”

maradt továbbra is (Leca 1991: 328). A centralizáció fokát jelzi, hogy az első regionális társulatot például csak 1974-ben szervezték meg, Nancyban. Az A.F.S.P. által koordinált kutatások nagy része Párizsban folyik a Politikatudományok Nemzeti Alapítványa (*Fondation Nationale des Sciences Politiques* — F.N.S.P.) keretében. A Politikatudományi Társaság 1951-ben indította útjára az azóta tekintélyessé vált folyóiratot, a *Revue Française de science politique*-ot, amelynek első szerkesztői egyetemeken tanító jogász professzorok, történészek és filozófusok voltak. Igaz, később e folyóirat egyre inkább az F.N.S.P. kutatóinak orgánumává vált, mellette viszont a *Revue Française de sociologie*, az *Acte de la recherche en sciences sociales* (Pierre Bourdieu intézetének lapja), a *Revue Française d'administration publique* szívesen közöl politikatudományi tanulmányokat, s természetesen ma már számos más, nemzetközi orientációjú vagy kiadású folyóirat is a tudomány művelőinek rendelkezésére áll.

A szisztematikus könyvkiadás is a háború után kezdődött meg, a *Cahiers de la fondation nationale des sciences politiques* kollekciónak első darabja 1947-ben jelent meg, s ma már több mint kétszáz kötete látott napvilágot. 1976-ban hozták létre a *Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques* (P.F.N.S.P.) kiadói vállalkozást, amely kifejezetten a politikatudományi munkák közzétételére specializálódott. Más neves kiadók által indított ilyen jellegű sorozatoknak viszont igen hamar vége szakadt (lásd Georges Lavau szerkesztésében a *SUP-Le politique*, vagy a Seuil próbálkozását egy politikai zsebkönyv sorozatra, amelyet Jacques Julliard szervezett), s bár ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy szegényes lenne a francia politikatudományi tárgyú könyvek megjelenése és választéka, mindenesetre utal az esetlegességre és a rendszertelenségre.⁸

A POLITIKATUDOMÁNY MINT AUTONÓM DISZCIPLÍNA FORRÁSAI

1980-ban a politikatudomány helyzetéről írt áttekintésében Pierre Favre, elismerve, hogy akkorra kialakultak a politikatudomány önálló közösségei és műhelyei, azon kesereg, hogy e tudomány még mindig erősen függ a szociológia konkurencijától. Ez utóbbi egyre inkább arra törekszik, hogy saját hatókörébe integrálja a politikatudományi kutatások tárgyát is. Egy évtizeddel később Jean Leca úgy látja, bár jelentősen bővült a politikatudomány hazai piaca, még a jól informált polgár sem nagyon tesz különbséget a politikatudomány és a politikai ismeretek között (Favre 1981: 95; Leca 1991: 328). A keseregés egyik forrása és indoka még mindig az, hogy a tudományt hosszú ideig a „szomszéd tudományok” professzorai művelték, s a kutatási tárgy lehatárolatlan és bizonytalan maradt. Leca súlyosabb érvet is említ: szerinte a francia politikatudomány nem produkált tartalmi és módszertani szempontból olyan alapvető munkát, amely hivatkozási és

az önállósodást elősegítő alapul szolgálhatott volna azzal, hogy meghatározza a tudomány tartalmát és struktúráit. Hiányzott talán a politikatudomány Durkheimje?

Leca és Favre helyzetértékelése megerősíti, hogy a politikatudomány tartalmi kibontakozását a rokon diszciplínákon belül kell keresnünk. Ezzel összefüggésben a következő forrásokra kell utalnunk:

1. Már a Harmadik Köztársaság első alkotmányjogi kézikönyveiben is olvashatunk politikai elemzéseket, megtaláljuk a politikai rendszerek leírását, a politikai intézmények osztályozó és funkcionális elemzését és az államreformok struktúráját és következményeit bemutató részeket, — ezekben felismerhetők a francia politikatudomány egyik alfajának (alkotmány- és intézmény-, valamint rendszerkutatás) fogalomrendszere és módszertani alapjai. Olyan neves jogtudósok kerülnek ezzel a politikatudomány alapítói közé, mint Joseph Barthalemy, Léon Duguit, Maurice Hauriou, Julien Laferriere, vagy Georges Burdeau, akinek 1943-ban publikált könyve (*Le droit public et l'Etat — A közjog és az állam*) később, az 1949-ben indított politikatudományi kézikönyv-sorozat első kötete lesz. De idetartozik Georges Vedel és Maurice Duverger, a francia politikatudomány későbbi két jelentős képviselője. Jellemző például, hogy mindketten még mint alkotmányjogi kézikönyvet tették közzé a negyvenes évek végén megjelent munkájukat, bár a Duverger könyvének címében már a jog mellett szerepel a „politikatudomány” megjelölés. Egy másik jogászprofesszor, Jean-Jacques Chevallier két munkájából pedig, amely a politikai gondolkodás és a politikai rendszerek és intézmények történetének feldolgozására vállalkozott, s amely tankönyvként funkcionált, a diákok az 1970-es évekig, több generáción át tanulták a diszciplína alapelemeit.

2. A francia politikatudomány másik forrásvidékét, s egyben legjellegzetesebb és legsikeresebb kutatási területét a pártkutatások, pártszociológiák jelentik. A pártkutatás szinte a pártok, illetve a Harmadik Köztársaság történetével egyidős (bizonyára nem függetlenül a „napi történelem” politikátörténetkénti felfogástól). Az alapmű azonban jóval később, 1930-ban készült el André Siegfriednek köszönhetően (*Tableau des partis politiques en France*), amelyet François Goguel másfél évtizeddel később írt elemzésével (*La politique des partis sous la IIIème République*, 1946) együtt a pártkutatás klasszikus teljesítményeként tartanak számon a következő évtizedekben a tudányszak nagyon gyakran történész művelői. (A történészi módszer és látásmód köszönt vissza a politikai pártok későbbi feldolgozóinál a diakronikus megközelítésekben.)

3. Egy harmadik kezdeményezés, amely a 19. század végén indult el a francia geográfiai iskolából, elsősorban a választási elemzések módszertani alapjait teremtette meg. E tekintetben is Siegfried az érdem, ezúttal egy korábbi munkája révén, amely 1913-ban jelent meg (*Tableau politique de la France de l'Ouest sous la IIIème République*), ám csak 1945 után talált követőkre olyan tekintélyek révén, mint Duverger, Goguel és Georges Dupeux. Eredetisége abban állt, hogy a korábbi deduktív módszerrel írt

munkákkal szemben (amelyek az objektív megfigyelés, az empirikus feldolgozás hiányában kevésbé feleltek meg a kor tudományos követelményeinek) egy konkrét téma szisztematikus és tárgyyszerű vizsgálatát végezte el. A választók által leadott szavazatokat elemezte egy behatárolt időtartamban, konkrétan és az egyes területekre alkalmazott összehasonlító módszerrel. Az alkalmazott módszer az evolúciós folyamatok bemutatása mellett lehetőséget adott a társadalomföldrajzi szokások összevetésére és értelmezésére is. A mű korabeli „felfedezése” azonban elmaradt. A szerző — aki hosszú évekig oktatott a Saint-Guillaume-on lévő Szabadiskolában — nem folytatta kutatásait, maga sem tulajdonított könyvének nagyobb jelentőséget. A mű felfedezésére az 1945 utáni történések — mindeneke-lőtt a pártrendszeren belüli radikális átalakulás és erőeltolódás — ösz-tönöztek.

4. 1945 más szempontból is fordulatot hozott. A német megszállás elől az angolszász országokba, főleg az Egyesült Államokba emigrált szocio-lógusok (pl. Georges Gurvitch), jogtudósok — visszakerülve a francia egyetemekre — felélenkítették a nemzetközi kapcsolatokat. Az emigrációban szerzett szélesebb kitekintés alapján nyilvánvalóvá vált számukra, hogy időközben a La Manche-on és az Atlanti-óceánon túl kiépült egy valódi politikatudomány, amelyhez képest Franciaországban igen nagy a lemaradás. E felismeréseknek nagy szerepe volt abban, hogy megkezdődött a politikatudomány belső struktúráinak tisztázása.

A politikatudomány egyébként is nagy utat járt be az említett időszakban: Georges Burdeau a politikatudományi kézikönyv 1949-es első kiadásában még így fogalmazott: „A politikatudomány csupán módszer az alkotmányos jog egyik ágának leggyümölcsözőbb tanulmányozása számára, a közjog tradicionális formái megközelítésének átfogóbb kerete” (Leca 1991: 227). Az első kézikönyvet kurzusok és kézikönyvek sokasága követi. Így például Vedel és Marcel Prelot ilyen tárgyú előadásai a tudomány módszertani és szisztematizáló kísérleteinek tekinthetők, s kéziratban másolatban terjedtek. 1954-ben jelenik meg Duverger könyve a politikatudomány módszereiről, illetve Madeleine Grawitz hasonló munkája. Jean Meynaud-nak 1959-ben megjelent „Bevezetés a politikatudományba” (*Introduction à la science politique*) című könyvét más fontos tisztázó próbálkozások követik. Duverger a Gurvitch által szerkesztett szociológiai kézikönyvben (1960) két fejezetben foglalja össze a politikai rendszerekre vonatkozó elméletét. Sorra jelennek meg a sokak által legjelentősebb politikai gondolkodónak tartott Raymond Aron politikai írásai, aki ebben az időben a bölcsészeti fakultáson képviseli a politikai szociológiát. Ő és Pierre Renouvin a humán tudományok felől érkeznek, s a korszak politikatudományát bemutató UNESCO-kiadványban a nemzetközi viszonyok feldolgozásával vesznek részt. Burdeau folyamatosan megjelenő 9 kötetes kézikönyv-sorozata (1949–1976) a politikai rendszer alapos elemzését nyújtja, eredeti álláspontjához híven, elsősorban jogi optikában.

A POLITIKATUDOMÁNY STRUKTURÁLIS TAGOLÓDÁSA

Végül is a múlt századtól az erős comte-i és durkheimi pozitívizmus hegemon hatása mellett a politikatudomány két eltérő megközelítése alakult ki, szervezte a maga közösségeit. Az egyik a korábban már említett Szabadiskola politikafelfogásához, a másik pedig az alkotmányjogi elemzések sajátosságaihoz kapcsolódott. Ez a megosztottság megnyilvánult a preferált témákban és az alkalmazott módszerekben, s hosszú ideig tetten érhető a formálódó szakágazatokban, s voltak bizonyos negatív következményei. Viszonylag ritkán vitatták és elemezték a politika olyan klasszikus problémáit, mint a demokrácia, a totalitarizmus, a szabadság és autoritás, a kollektív cselekvés paradoxonai, illetve a jóléti állam válságai (bár ez utóbbiakról később a „posztmodern” irányzatnak köszönhetően alapos elemzések készültek).

A politikatudomány máig tapasztalható strukturális megosztottsága és „töredezettsége” azonban nem elsősorban az eltérő kiindulópontok problémájából adódik. Hiszen Franciaországban is létrejött olyan iskola — elég itt Duverger-re utalni —, amely a tudományon belüli integrálás szerepét és a tudomány általános pozícióját már korábban meghatározhatta volna. Hogy erre nem került, nem kerülhetett sor, annak megintcsak általánosabb, a francia társadalmi, politikai és kulturális fejlődésre visszavezethető okai vannak. A francia tudományos életben sokkal ellentmondásosabban zajlik az a folyamat, amely a modern társadalomtudományok rendszerében oly határozottan választja szét módszertanilag a különböző absztrakciós területeket, s biztosít azonos „ontológiai” bázist a különböző empirikus-analitikus társadalomtudományok számára. A társadalmi és politikai modernizáció viszonylagos „megkésettsége” és a választandó út körüli polarizáció mély világnézeti és ideológiai ellentéteket konzervált, s csak az utóbbi időben enyhült valamelyest a hagyományos jobb – bal ellentét.

A francia társadalomtudományokban, ahogyan a politikában is, mindig jelentős áramlatot képviselt a baloldali gondolkodás, amely a múlt század végén a marxi hatásokkal találkozott, s ez sok tekintetben egységesítette a baloldal szemléletét. Ebben a vonulatban Jean Jaurès-től kezdve Jean-Paul Sartre-on át ott találjuk a humán értelmiség jelentős rétegét, a politikatudományra konkrét hatást kifejtő filozófusokat, szociológusokat (Louis Althusser, Nicos Poulantzas, illetve Henri Lefebvre és Pierre Bourdieu). Az ezen a bázison megfogalmazódó marxizáló, részben strukturalista – funkcionalista áramlatok (amelyeknek az egyes képviselői jelentősen különbözhetnek egymástól) a politikát és a politikatudományt egy hagyományos kapitalizmusfelfogás keretében értelmezték, radikális kapitalizmuskritikával kapcsolták egybe, s a hatalom és állam problematikájában az intézmények, a kialakult struktúrák és mechanizmusok elemzésére tették a hangsúlyt.

Másrészt viszont létezett egy liberális felfogás, amely a szekularizálódási folyamat egyes állomásain a „jobboldalhoz” kapcsolódott. E második

vonulat Alexis de Tocqueville politikai filozófiájának örököse, s idetartoznak a múlt század végén Bautmy támogatói. Az ideológiát és az elkötelezettséget jól reprezentálja Raymond Aron koncepciója, amely az ipari társadalom és a liberális demokrácia szükségszerű kapcsolódását, a racionalizmust, „az ésszerű döntésen alapuló felelősségteljesség politikájának” elvét képviseli (Aron 1978). Az 1972-ben közzétett politikai tanulmányokban Aron — sokak szerint magányos lovagként — felelevenítette a liberális hagyományokat, új megközelítést hozott a politikatudományba, s minden korábbinál meggyőzőbben kérdőjelezte meg a „baloldal” értékrendszerét. Bírálta az értelmiség nosztalgikus kötődését a szocializmushoz és a munkásosztályhoz, kitartó és dühödtt vitát folytatott a „balpart”¹⁰ szellemével, Sartre-ral, írásainak főleg moralizáló jellegét pellenézve ki.

A világnézeti-ideológiai telítettség a politikatudomány szinte valamennyi ágazatában jelen van, így megragadható a jelentős ágazattá kinőtt *politikairendszer- és intézménykutatókban* is. Ez utóbbiakkal szemben különösen megnőtt az igény a háború után, mivel a politikai rendszer ellentmondásai a kutatások középpontjába állították a képviseleti demokrácia és az alkotmányos rend összefüggésének, a demokrácia és a stabilitás, a működőképes politikai berendezkedés feltételeinek kérdéseit. Gyorsítón hatott, hogy e kérdések megválaszolására árnyékként nehezedett Franciaország háború előtti és alatti kudarcos szereplése tisztázásának kényszere. E kettős ösztönzésre válaszul szaporodtak a politikai rendszereket összehasonlító elemzések, kialakítva e kutatások specifikus összehasonlító módszerét, ugyanakkor megmutatva és hangsúlyozva a megítélés marxista és liberális, azaz koncepcionális eltéréseit.

A hagyományos, a Duverger által képviselt *konstitucionalista* megközelítés (ehhez az irányzathoz tartozik egyébként André Hauriou, Marcel Prelot) a rendszer lényegének meghatározásánál az alkotmányos szabályozást emelte ki. Ez az irányzat később az érdekérvényesítés, a döntési mechanizmusok elemzését állította középpontba, noha már Duverger-nél (hasznlóképpen Prelot-nál, illetve Georges Burdeau-nál) megfigyelhető az a törekvés, hogy az alkotmányjogi szempontot az érdekérvényesítési folyamatok tanulmányozásával, a döntési mechanizmusok elemzésével egészítse ki. Kétségtelen, hogy ez az az irányzat, amely a legközelebb jutott a politikatudomány általánosabb európai, erősen „szociológiai” mintájához.

A második irányzatot a marxisták vagy „marxizálók” képviselték (az 1980-as években a grenoble-i kutatóközpontban találkoztunk vele) Louis Althusser és Nicos Poulantzas hatása alatt. Ennek az irányzatnak köszönhetően az intézménykutatás *funkcionalista-strukturalista* perspektívába került (Jean-William Lapierre, Georges Lavau, Dimitri-Georges Lavroff, Bertrand Badie), és jelentős eredményeket produkált a „közösségről” (Sylvie Biarez egy nemrég megjelent munkájában mutatja be a helyi közösségek és a helyi hatalom kutatásával foglalkozó iskolák, többek

között a bordeaux-i iskola Albert Mabileau irányításával folyó tevékenységét, lásd Biarez 1989), valamint az államról szóló kutatások területén (Poulantzas és a grenoble-i *Centre d'étude et de recherche sur l'administration économique et l'aménagement du territoire* — C.E.R.A.T.). Itt kell megemlítenünk, hogy az 1960-as években bontott szárnyat az ún. „újbaloldali” politika és politikai rendszerértelmezés, amely részben marxista, részben trockista és maoista hatások alatt (lásd az 1968-as mozgalmakra nagy hatást gyakorló André Gorz, vagy az 1968-ban még maoista André Glucksmann tevékenységét) csaknem egy évtizedig jelentős szerepet játszott a politikai irodalomban.

A francia politikatudományban ugyanakkor egyre nagyobb befolyásra tett szert az amerikai politikatudomány egyik leghatásosabb, mindenekelőtt Mancur Olson, Antony Dawns, Albert Hirschmann nevével fémjelzett áramlata. A gazdasági modellezésnek, a piac elveinek a politika területén történő alkalmazása valódi paradigmaváltást eredményezett csaknem az egész francia politikatudományi szemléletben. Részben azzal, hogy „szekuralizálóan” hatott az ideologikus töltésű francia politológiára, másrészt azzal, hogy a figyelmet az intézmények kutatásáról a politikai cselekvések kutatására helyezte át, létrehozva a politikatudományban is az „interakcionizmus” elméletét. Ez utóbbi azt jelentette, hogy az elmélet a kollektív cselekvések mozgatórugóit — háttérbe szorítva, vagy egyszerűen természetesnek véve a ténylegesen kialakult és intézményesült mechanizmusok szerepét — az individuális és önkéntes akciók mechanizmusainak megértéséből kiindulva magyarázza és értelmezi.

A francia politológia máris „alkotóan” járult hozzá az irányzat eredményeinek gyarapításához. Bár az úttörő szerep kétségtelenül, Pierre Favre-é (1976), a jelentősebb módszertani hozzájárulás Raymond Boudont illeti, aki szociológusként a metodológiai individualizmus kidolgozásával, valamint a társadalmi cselekvők látens logikai struktúrájának (a játékelmélet területén lásd például a fogoly dilemmájának híres példáját) a társadalmi cselekvők közötti interakciók végeredményét meghatározó értelmezésével tűnt ki.¹¹ Az 1980-as évek második felében sorra jelentek meg az e szellemben íródott munkák politológusok tollából (Daniel Gaxi, Pierre Birnbaum, Jean Leca, M. Offerlé, Ph.-A. Blérald stb.). Az interakcionizmus, a politikai piac elmélete egyértelmű értékválasztást jelent, s elsősorban a francia politikai gondolkodás liberális áramlatához kapcsolódik. Szemben áll minden olyan strukturalista és funkcionalista felfogással, amely a politizálás bázisát az egyéni cselekvők körén kívül működő mechanizmusokhoz, struktúrákhoz, a társadalmi tagozódáshoz kapcsolja, s amely elsősorban a francia baloldal és újbaloldal elméletét jellemzi.

Az amerikai hatás ugyanakkor szélesebb is. Elég itt François Bourricaud-ra utalni, aki a „poliarchia” dahli koncepcióját honosítja meg, vagy arra a kiterjedt kutatásra, amely a helyi hatalom, a lokális politika, a vezetők kiválasztása, a személyes politizálás, a politikai szocializáció kutatásában látja a politikatudomány igazi perspektíváját (lásd Annick Percheron

munkáit az F.N.S.P. keretében, vagy a Pierre Birnbaum által végzett, illetve irányított kutatásokat). A francia politikatudományban zajló szekularizálódási folyamat eredményeképpen azonban a strukturalizmus (vagy éppen institucionalizmus) és az interakcionizmus közötti ellentét maga is egyre inkább a modern politikatudományon belül maradó, pusztán metodológiai jellegű problémává válik, s az interakcionizmussal szemben megfogalmazott kritikák egy része már ezen a síkon mozog (Blérald 1991: 235).

A chicagói iskola győzelme más vonatkozásban sem lehetett teljes Franciaországban. A politikai rendszer történelmileg ismételt jelentkező instabilitása, a „kormányozhatatlanság” tradicionálisnak is tekinthető problémája (lásd a Negyedik Köztársaság 12 évének kormányzati problémáit) permanensen a politikatudományi vizsgálódások előterében tartotta a „konstitucionalista” kérdéseket. A demokrácia, a kormányozhatóság (a „rend” és a teljesítőképesség) értékeinek rendszerbeli kiegyensúlyozatlansága, a kiegyensúlyozatlanság okainak vizsgálata és a megoldás keresése kényszerűen redukálta a politikatudomány piaci szemléletének érvényességi körét. Márcsak azért is, mivel a problémák egy részének megoldása olyan újabb problémák keletkezését indukálta, amelyek tovább éltették egy, a Raymond Aron nevével is fémjelvezhető „globalizáló” szemléletet és közelítési módot.

Raymond Aronnak a modern ipari társadalomról alkotott „totálképe” (felelevenítve a comte-i hagyományokat), amely a politikatudományt sem hagyta érintetlenül, jelezte egyúttal, hogy a politikatudományon belüli mozgások nemcsak az empiria, hanem az „elméletek” irányába is folytatódtak. Itt kell említenünk, hogy Birnbaum *La fin du politique* című munkájában (1975) felelevenített technokratikus tézis szerint a fejlett ipari társadalmakban — ezúttal a csúcstechnika hatására — az ideológiai vitákat azok a problémák váltják fel, amelyeket a tudományos vizsgálódások dolgoznak fel, s amit a társadalmi mérnök művészetének nevezhetünk. Az ideológia és a politika „leértékelődése” ismét csak egy globális szemlélet keretében nyer megfogalmazást, ezúttal azonban egyre erősödő pesszimizmussal (Georges Balandier: *Le détour*) a technikával és technológiákkal szemben, hiszen az egész fejlemény egyre inkább a modern társadalom kiszolgáltatottságának, alárendelődésének a jegyében ábrázolódik. Ezzel azonban vissza is tér az „ideológia”. Központi problémává válik az ember és a természet kapcsolatának a felborulása, illetve az erre adott válaszként szerveződött (*par excellence*) társadalmi csoportok politikai funkciója.

A FRANCIA POLITIKATUDOMÁNY ÉS A TÁRSUDOMÁNYOK ÚJ EREDMÉNYEI

A mai politikatudomány határainak a „fellazításában” azonban mindenekelőtt a mai szociológia és filozófia játssza az alapvető szerepet, mégpedig azzal a témával, amely egyébként sem engedte magát beszorítani a politikai rendszer mint alrendszer konceptuális keretébe, vagyis a hatalom kérdésével, illetve e kérdés sajátos „antropológiai” interpretálásával.

A hatalom és a társadalom viszonyának tisztázásához, az osztályelmélet kulturális rétegződés elméletté való feloldódásához nagymértékben járultak hozzá a francia szociológia és filozófia olyan nemzetközileg ismert személyiségei mint Michel Crozier, Michel Foucault, Alain Touraine, Raymond Boudon és Pierre Bourdieu.

Crozier és Foucault a hatalomnak a lokalizált állami intézményeken túli létezésével és érvényesülésével foglalkoznak különböző vizsgálataikban. Ennek során „fedezik fel”, hogy a hatalom — a centralizált társadalomirányításnak köszönhetően (Crozier) — megsokszorozódva van jelen minden közttes szisztémában, a társadalom minden szegmensében, s áthat minden intézményt (Foucault). Crozier e tényt a hatalomnak az egyenlőtlen helyzetben lévők közötti csereviszonyban való konstituálódására, Foucault a „hatalmi technológiák” természetére vezeti vissza. Ebből fakadóan míg az előbbi optimista pozícióból képesnek tartja a politikatudományt arra, hogy a „szabályozás jelenségeinek” tanulmányozása révén megragadja a politika lényegét, megértse a „cselekvési szisztéma” természetét, a parlamenten kívüli baloldali csoportosulás jellegzetes alakja, Foucault pesszimiztikusabb álláspontra helyezkedik. A mai politikatudomány az a feladatot szánja, hogy tetten érje a hatalmi technológiát a társadalmi gyakorlat és intézményrendszer különböző formáiban (oktatás, börtön, kórházépítés), tárja fel a hatalom „mikrofizikáját”, s ezt felhasználva küzdjön ellene a társadalom minden területén.

Bourdieu a strukturalista (objektívnek nevezett), a fenomenalista (racionálisan kalkulálható), illetve a normatív cselekvéseméleti megközelítésként elhatárolódva (ez utóbbit szubjektivitása miatt utasítja el) fejti ki a maga sajátos, ám a politikatudományt is meggondolásra késztető elméletét. Polányi Károly „osztályozó piac” eszméjét (Leca 1991: 12) felhasználva Bourdieu a modern politikát szigorú mechanizmusok alapján funkcionáló autonóm területként értelmezi, amelyben a mechanizmusok képesek arra, hogy szükségszerűségüket az ágensekre kényszerítsék. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy azok az ágensek, amelyek e mechanizmusok kezelésének eszközeit birtokolják, elsajátíthatják a mechanizmusok által kitermelt anyagi és/vagy szimbolikus profitokat, és lehetőséget kapnak a nép uralására. A mechanizmusok továbbá lehetővé teszik számukra, hogy a determinizmusban való hitet az emberekre, a népre kényszerítsék. Am ebben a relációban rejlik a politikatudomány csapdája is, mert e mechanizmusok léte csak azokat a praktikákat teszi politikaként értelmezhetővé,

amelyek a hatalomért való legitim versengésből hallgatólagosan kizárják a reprodukciós mechanizmusok kezelését. A politikatudomány — hangzik a szociológia kritikája — tehát csak a legitimált politika szféráját tekinti tárgyának (nem beszél a mechanizmusok uralásáról), s ezáltal olyan prekonstruált tárgyat használ, amelyet a valóság ráerőszakol (Bourdieu 1976: 126). Bourdieu emiatt bírálta keményen a Politikatudományi Intézetben folyó tevékenységet is.

Touraine cselekvéseméleti kiindulópontú szociológiai elemzései, Foucault, Althusser és Bourdieu problematikájához hasonlóan, a klasszikus szociológia nagy problémáját, a cselekvő egyén és a társadalmi rendszer viszonyát érintik. Míg azonban az előbbieket a cselekvést a rend reprodukciójaként értelmezik (Crozier pedig szervezetszociológiát hoz létre), Touraine a társadalmat nagy egységként és különböző dimenziókban elemzi, főleg a kulturális dimenzióknak adva jelentős szerepet.¹²

A francia politikai irodalom hírneve ma nem kis mértékben éppen az iménti szerzők révén, s az általuk művelt tudományterület (tudásszociológia, „antropológiai” hatalomelmélet, posztmodern filozófia) közvetítésével vált nemzetközivé, mindenekelőtt a hatalom újszerű, a modern szociológiai elemzés módszereit alkalmazó teljesítményeiben.

ÖSSZEGZÉS

Milyen következtetést vonhatunk le végül a francia politikatudomány mai helyzetéből? A metodológiai „éretlenség” vagy „egyoldalúság” vádját könnyű eloszlatni, ha meggondoljuk, hogy a francia politikatudomány mára szinte minden területen meghonosította a nemzetközi politikatudomány eredményeit. Sőt, Duverger és iskolájának a politikai rendszert, illetve a politikai pártok rendszerezését, osztályozását érintő kutatásai az 1950-es évektől olyan nemzetközi inspirációkat jelentettek, főleg a pártok és pártrendszerek tanulmányozásában, amelyekkel az ilyen jellegű kutatásoknak mindmáig mint megkerülhetetlen kihívásokkal kell szembenéznünk.¹³ Hasonló elismerésre tarthatnak igényt a választásokat illető empirikus vizsgálatok, vagy a politikai eszmétörténet feldolgozása is (Jean-Jacques Chevallier, Bertrand de Jouvenel, Eric Weil, Julien Freund, Jean Touchard, Louis Bodin, Alfred Grosser, Frédéric Bon, Jean-Luc Parodi, Alain Lancelot), noha e terület művelői közül többeket elsősorban a modern politikai filozófia kiváló, már-már klasszikus képviselőjeként tartanak számon.

Ami a „megkésettség” vádját illeti, történelmi és tudománytörténeti tényként konstatálhatjuk, hogy ez a „megkésettség” a francia társadalmi fejlődésből következik s abból, hogy a francia társadalomtudomány tekintélyes része egyszerre békétlen a modern civilizációval és saját rendszerével. Ezért, ha megkésettségről beszélünk, ez nem annyira a politika-

tudományra, mint inkább a francia társadalom modernizációjára vonatkozik.¹⁴ Annál is inkább, mivel az előbbi természetszerűleg kötődött e fejlődés sajátosságaihoz és problematikájához. Igaz, ez együtt járt a politikatudomány intézményesülésének megkésettiségeivel, s azzal, hogy a politológia máig képlékeny pozícióval rendelkezik. De — szabadulván a normatív előítéletektől — a francia politikai tudománynak és gondolkodásnak talán éppen ez a *különösség* a legfőbb erénye is; nevezetesen, hogy nem szorítható szigorú keretek közé a társadalomtudományok munkamegosztásos rendszerében, amit bizonyít, hogy csúcsteljesítményeit éppen e kereteken való felülemelkedéssel éri el. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Lecának ne lenne igaza, amikor azt hangsúlyozza, hogy a politikatudomány még mindig „átmeneti helyzetben” van, s hogy a „helyzet változhat és a perspektíva tágulhat” (Leca 1991: 337). A kérdés csak az, miként.

JEGYZETEK

- ¹ Ez a hagyomány később az interdiszciplináris elemzések metodológiájában kamatozódott és jelentős eredményeket produkált (Grawitz – Leca 1985: 1–25), ugyanakkor megnehezíti a politikatudomány állapotának áttekintését. Még ma is vitatható, hogy pontosan kik és miért tartoznak a „szomszéd tudományokból” a politológia művelői közé. Favre empirikus szempontú áttekintésében (Favre 1981) ezt a problémát tematikai megközelítéssel hidalja át, míg mások a politikatudomány piacának, általános helyzetének absztraktabb megragadásával kerülnek ki (Leca 1991).
- ² Ezzel szemben az Egyesült Államokban a helyi közösségek nagyobb autonómiájának köszönhetően inkább „szerződéses” mechanizmusról beszélhetünk, amelynek politikai-szociológiai elemzése a két világháború között egyaránt kedvezett az empirikus szociológia és a politikatudomány kibontakozásának.
- ³ Az ötlet támogatói között olyan hírességek voltak, mint Ernest Renan, a történész, Hyppolite Taine, Ernest Vincent, a sajtókirály Émile de Girardin, a bankár Jacques Siegfried. Az iskola tanárai között ott van Anatol Dunoyer, Paul Leroy-Beaulieu, Albert Sorel, Levasseur (Favre 1989: 39).
- ⁴ Bautmy kínosan ügyelt a kormánytól és a pártoktól való függetlenségre. „Ha mi valamilyen párthoz tartozunk, az a tudomány pártja” — jelentette ki 1872-ben (Favre 1989: 39).
- ⁵ Ismeretes, hogy a Sorbonne legutóbb éppen Gorbacsovnak tett ilyen ajánlatot.
- ⁶ C.N.R.S. államilag fenntartott intézmény, nagyjából a mi akadémiai kutatóintézetainkhez hasonló, s a politikatudomány művelésében is központi szerepet játszik. Természetesen ezen túl létezik egy sor más, főleg alapítványból támogatott (állami vagy magán-) kutatás is.
- ⁷ Lásd még: *Cahiers internationaux de sociologie, Archives européennes de sociologie, L'homme et la société*, amely a társadalomtudományok nemzetközi kutatásáról ad számot, de a *Le Monde* és a *L'Express* is közöl színvonalas elemzéseket, hosszú ideig R. Aron is rendszeres szerzőjük volt.
- ⁸ Számos mű marad kiadatlanul, ezekről 1964 óta a *Revue Française de science politique* rendszeresen beszámol.

- ⁹ A teljes cím: *Manuel de droit constitutionnel et de science politique* (Az alkotmányjog és a politikatudomány kézikönyve).
- ¹⁰ A társadalomtudományok különböző intézetei a Szajna bal partján sorakoznak, s baloldali szellemiségük miatt jelölte őket a „tudományos köznyelv” „balpart” elnevezéssel.
- ¹¹ Boudon racionális választáselméletét, az „egyszerű modell” felállítását (Olson, Boudon) alkalmazzák a politikai pártok „középre tartásának” értelmezésében.
- ¹² Touraine politológiai jelentőségéről Szigeti Péter tesz néhány megjegyzést (Szigeti 1990: 44).
- ¹³ A politikai pártok kutatását a Duverger által bevezetett konstitucionalista és szervezet-szociológiai szempontok alapján Jean Charlot viszi tovább. Lavau azonban funkcionalista pozícióból vitatja Duverger megközelítését. A pártkutatásokban jelentős szerepet töltöttek be a történelem felől érkezők (a legkiválóbbak között René Rémond, Mabileau, Seurin, Meynaud, Hoffmann), a pártirodalomban ők jelentik a harmadik irányzatot, amelyen belül önálló sodott az összehasonlító pártkutatás, illetve a pártok történetének és ideológiájának a feldolgozása. A pártirodalomban számos munka elemzi a mai pártszisztéma kialakulását is (Borella). Gaxi, Birnbaum, Leca és Offerlé pedig a pártkutatásokba is behozta a politikai piac elméletét.
- ¹⁴ A francia forradalom 200. évfordulójára megjelent munkák közül számos foglalkozik a késés mibenlétével és okainak kutatásával, François Furet tézise szerint a politikai késés okai egészen a forradalomig vezethetők vissza (Furet – Julliard – Rosanvallon 1988).

HIVATKOZÁSOK

- Althusser, Louis 1965. *Lire le Capital*. Paris: Maspéro.
- Aron, Raymond 1972. *Études politiques*. Paris: Gallimard.
- 1982. Ich bin kein Gralshüter der Reaktion. *Die Zeit*, 22 Mai 1982.
- Badie, Bertrand 1987. *Les deux Etats*. Paris: Fayard.
- Balandier, Georges 1985. *Le détour*. Paris: Fayard.
- 1988. *L'ordre et désordre. Éloge du mouvement*. Paris: Fayard.
- Biarez, Sylvie 1989. *Le pouvoir local*. Paris: Economic.
- Birnbaum, Pierre 1975. *La fin du politique*. Paris: Seuil.
- Blérald, Philippe-Alain 1991. Théorie du marché politique et rationalité des politiques publiques. *Revue française de science politique*. Num. 2. Volum 41. Avril.
- Bon, Frédéric 1991. *Les discours de la politique*. Paris: Economica.
- Borella, François 1973. *Les parties politiques dans la France d'aujourd'hui*. Seuil.
- Boudon, Raymond 1977. *Ordre social et effets pervers*. Paris: P.U.F.
- Bourdieu, Pierre 1976. Les modes de domination. *Acte de la recherche en Sciences Sociales*. June.
- Bourricaud, François — Raymond Boudon 1982. Dictionnaire critique de la sociologie. Paris: P.U.F.
- Burdeau, Georges 1949. *Traité de science politique*. Vol. 1. Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence.
- Charlot, Jean 1970. *Le phénomène gaulliste*. Paris: Fayard.
- 1971. *Les partis politiques*. Paris: Armand Colin.
- Chevallier, Jean-Jacques 1981. *Histoire des institutions et des régimes politiques de la France de 1789 à nos jours*. Paris: Dalloz.
- Colliard, Jean-Claude 1978. *Les régimes parlementaires*. Paris: P.F.N.S.P.

- Crozier, Michel 1970. *La Société bloqué*. Paris: Le Seuil.
- 1980. *Le mal américain*. Paris: Fayard.
- Duguit, Léon 1889. *Le constitutionnel et la sociologie*. Paris: A. Colin.
- Duverger, Maurice 1970. *Institutions politiques et droit constitutionnel*. 11. kiadás. Paris: P.U.F.
- 1981. *Les partis politiques*. 11. kiadás. Paris: A. Colin.
- Favre, Pierre 1976. *La décision de majorité*. Paris: P.F.N.S.P.
- 1981. La science politique en France depuis 1945. *International Political Science Review*. Vol. 2. No. 1. 1981.
- 1989. *Naissances de la science politique en France 1870–1914*. Paris: Fayard.
- Foucault, Michel 1990. *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest: Gondolat.
- Furet, François–Jacques Julliard–Pierre Rosanvallon 1988. *La République du Centre, La fin de l'exception française*. Paris: Calmann-Levy.
- Gaxi, Daniel 1978. *Le cens caché*. Paris: Le Seuil.
- 1985. *Explication du vote*. Paris: P.F.N.S.P.
- Goguel, François 1946. *La politique des partis sous la IIIème République*. Paris: Le Seuil.
- Goetz, André 1964. *Stratégie ouvrière et neocapitalisme*. Paris: Le Seuil.
- Grawitz, Madeleine—Jean Leca 1985. *Traité de science politique. Les régimes politiques contemporains*. Paris: P.U.F.
- Grosser, Alfred 1971. *L'Explication politique*. Paris: P.U.F.
- Gurvitch, Georges 1960. *Traité de Sociologie*. Paris: P.U.F.
- Hauriou, André 1975. *Droit constitutionnel et institutions politiques*. Paris: Montchrestien.
- Jouvenel, Bertrand 1963. *De la politique pure*. Paris: Calmann-Levi.
- Lavau, Georges 1953. *Partis politiques et réalités sociales*. Paris.
- Leca, Jean 1991. French political science: some problems and difficulties in the social organization of the discipline. *European Journal of Political Research*, 20.
- Meynaud, Jean 1959. *Introduction à la science politique*. Paris: A. Colin.
- Offerlé, M. 1987. *Les partis politiques*. Paris: P.U.F.
- Poulantzas, Nicos 1980. *Pouvoir politique et classes sociales*. Paris: Maspero.
- Rémond, René 1988. *Pour une histoire politique*. Paris: Le Seuil.
- Szigeti Péter 1990. Pluralista demokrácia — francia módra. *Váltók és utak. Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*.
- Touraine, Alain 1965. *Sociologie de l'action*. Paris: Le Seuil.
- Vedel, Georges 1949. *Manuel élémentaire de droit constitutionnel*. Paris: Sirey.
- Vincent, Jean-Marie 1973. *Fétichisme et Société*. Paris: Anthropos.